

Kerima Filan

TURSKA LEKSIKA U RJEČNIKU MAKBULI ARIF MUHAMEDA HEVAIJA USKUFIJA

U dosadašnjim radovima o rječniku *Makbuli Arif*, u kojem je Muhamed Hevai Uskufi (1601-?) bosanske riječi istumačio turskim jezikom i riječi iz turskog istumačio bosanskim jezikom¹ ukazano je na značaj koji ovo leksikografsko djelo ima za naš jezik. U ovome prilogu Uskufijev rječnik posmatraću iz aspekta turskog jezika. Cilj mi je, naime, pokazati koju je to tursku leksiku Uskufi koristio u svome rječniku.

Ova mi se tema nametnula zbog činjenice da je Uskufi svoj rječnik napisao u 17. stoljeću, u vrijeme kad je u turskom jeziku bila izražena raslojenost na pisani i govorni. Ova se raslojenost razvila pod utjecajem arapske i perzijske kulture kao dominantnih u onovremenom islamskom kulturno-civilizacijskom krugu. Turska su pisana djela nastajala po uzoru na ona napisana na arapskom i perzijskom jeziku. Napojena na vrelu zajedničke islamske kulture pisana djela na turskom jeziku poprimila su ne samo zajedničku formu sa drugima iz ovoga kulturnog kruga nego i zajednički izraz. Kao što su - osobito u djelima lijepo književnosti - cilj bile estetske vrijednosti, tako je cilj bio i jezik kojim su se estetske vrijednosti iskazivale. (Tulum, 421) Ovo približavanje turske pisane riječi zajedničkim kulturnim vrijednostima moguće je pratiti kroz sačuvane izvore. Već su tekstovi iz 12. i 13. stoljeća isprepleteni arapskim i perzijskim leksičkim posuđenicama.² Njihov se broj naglo povećavao tokom stoljeća koja su uslijedila, osobito od 15. stoljeća od kada se povećavao broj

¹ Dvojezički rječnik Muhameda Hevaija Uskufija nije raspoređen na danas uobičajeni način - tako da se na jednoj strani nalaze riječi iz jednoga jezika a na drugoj strani njihovo tumačenje drugim jezikom. Uskufi je svoj rječnik pisao u stihu pa je, ispunjavajući zahtjeve arapske metrike, nekada navodio prvo riječ na našem jeziku i tumačio je turskim jezikom, a nekada je prvo navodio tursku riječ i tumačio je našim jezikom.

² Vidjeti, naprimjer: A.B. Ercilasun, “*Osmanlı Türkçesi*”, s. 394 i dalje.

medresa pa tako i broj obrazovanih ljudi koji su poznavali arapski i perzijski jezik. U djelima iz 16. stoljeća posuđenice su bile prisutne u tekstovima na turskom jeziku u takoreći “neograničenom broju”. Posuđivanje nije bilo ograničeno samo na nivo leksike nego je uključivalo cijele sintagme, pa i gramatičke konstrukcije. Sedamanesto stoljeće se ističe kao vrijeme u kome su nastala djela napisana na “najtežem” turskom jeziku u pogledu njegove “opterećenosti” jezičkim jedinicama stranog porijekla. (Ercilasun, 395).³

Naporedo sa pisanim turskim jezikom živio je govorni turski. Govorni je jezik njegovao književnost koja je imala svoje žanrove i svoja pravila i takva je bila dostupna širem krugu korisnika. Ovaj jezik, prirodno, nije mogao ostati zaštićen od utjecaja pod kojima se razvijao pisani jezik. Ipak, sa sigurnošću se može reći da je sve do 15. stoljeća taj utjecaj bio vrlo slab. No, i u kasnijim stoljećima kad u govorni turski jezik u većoj mjeri ulaze posuđenice iz arapskog i perzijskog, taj jezik je kao “narodni jezik” sačuvao svoj identitet, koji je u jeziku lijepe književnosti, u velikoj mjeri bio zasjenjen. Važna karakteristika po kojoj se narodni jezik razlikovao od visokostiliziranog književnog potvrđuje se, uglavnom, u činjenici da taj model jezika nije bio otvoren za strane jezičke jedinice veće od lekseme. Ove promjene u turskom jeziku osmanskoga perioda dovele su do njegova raslojavanja pa se u naučnoj literaturi govori o visokom književnom jeziku i narodnom jeziku. Zajedničko je jednom i drugom, kako to slikovito kaže turski jezikoslovac Mertol Tulum, bio samo “kostur”, dok je sve što prekriva kostur bilo u znatnoj mjeri različito. (Tulum, 422)

U pisanim izvorima iz 18. stoljeća, osobito proznim, primjećuje se blago vraćanje turskom jeziku u smislu makar i sporog uvođenja turske

³ Često se ističe kako su djela iz 16. i 17. stoljeća napisana jezikom u kojem je na cijeloj stranici tek nekoliko, 10 do 15 turskih riječi dok su sve ostale posuđenice. (Tulum, 422) Treba istaknuti da se i u pisanom jeziku ovoga perioda (16. i 17. stoljeće) vide dva nivoa. Na jednoj je strani jezik djela lijepe književnosti koji su mogli razumijevati samo visokoobrazovani čitaoci. Ova su djela, zapravo, i bila namijenjena samo ljubiteljima umjetnosti. Na drugoj je strani jezik djela kao što su ona iz pera Kâtiba Čelebija ili Evlije Čelebija. I u njihovom su jeziku u velikoj mjeri zastupljene jezičke jedinice iz arapskog i perzijskog, ali su ova djela bila namijenjena širem krugu čitalaca. Za razliku od djela lijepe književnosti, u ovim drugim jezik je bio sredstvo a ne cilj izražavanja. (Tulum, 421)

leksike na račun posuđene. Ovo “pomjeranje” u jeziku⁴ mnogo više izraženo je u 19. stoljeću u čemu je veliku ulogu imalo širenje štampe i novinarstva. U razvoju turskoga jezika krupne su se promjene dogodile u 20. stoljeću koje se može označiti kao doba purizma ovog jezika. Jedna od metoda koja se primjenjuje u sprovođenju purizma jeste uvođenje u standardni jezik izvorne turske leksike, one koja je u prethodnim stoljećima bila ograničena samo na govorni jezik i djela narodne književnosti. Ova leksika koja etimologijski pripada domaćem jezičkom tlu sada dobija punopravan tretman u jeziku književnosti i kulture i sasvim potiskuje elemente stranoga porijekla, ili bar živi naporedo s njima. No, ovakve se promjene u jeziku odvijaju sporo i neravnomjerno. Ma kako se intenzivno i široko sprovodio proces purizma, to je zacijelo dugotrajan proces koji se ne odvija uvijek istim tempom. Ove krupne promjene u modernom turskom jeziku u odnosu na posuđenice iz arapskog i perzijskog jezika odrazile su se u formi njihova ubrzanog raslojavanja. Neke su posuđenice zastarijevale i kao takve potiskivane su u pasivni jezički vokabular a njihovo je mjesto zauzimala oživljena ili tek derivirana domaća leksika. Neke su posuđenice nastavile živjeti u turskom jeziku uporedo sa svojim “novim” semantičkim ekvivalentima. U modernom turskom jeziku veliki je broj primjera “suživota” potpunih semantičkih ekvivalenata koji se etimološki vezuju za različite jezike. Ipak, jedan je srazmjerno veliki broj posuđenica općeprihvaćen i opstoji u turskom bez domaćih semantičkih ekvivalenata. Takve su posuđenice izgubile svoju prepoznatljivost po porijeklu i nastavljaju živjeti u jeziku primatelju - turskom, ponašajući se isto kao i sve domaće riječi.

U svjetlu ovih znanja nadaje se kao zanimljiva tema istraživanje turskih leksema na stranicama rječnika našega Muhameda Hevaija Uskufija. Ovu ću temu započeti jednom konstatacijom koja je iznesena u dosada objavljenim radovima o rječniku *Makbūli Arif (Maqbūli ‘Ārif)*. Naime, govoreći o našem jeziku u Uskufijevim djelima Alija Nametak je ukazao da je “jezik u Hevajjinim pjesmama i rječniku veoma čist”. (Huković, Kasumović, Smailović, 141) Ova je konstatacija u vezi sa mojom temom utoliko što se ona može izreći i za Hevajjev turski jezik. Kad se rječnik prelista nameće se, naime, dojam o mnogobrojnosti izvorne turske leksike što zaslužuje da se razmotri kad se rječnik smjesti u vrijeme u kojem je

4 U turskoj se literaturi ono naziva “sadeleşme”.

nastao: u 17. stoljeće kad je turski obilovao pozajmicama iz arapskog i perzijskog jezika. Iz prvog proizlazi i drugi dojam: da su mnoge lekseme u Hevaijevu rječniku punopravne komponente leksičkog inventara savremenoga turskog jezika.

Stoga je ovaj prilog zamišljen kao praktična obavijest o turskoj leksici u Hevaijevu rječniku s obzirom na vrijednost koju ova leksika ima u savremenom turskom jeziku. Za ovu su prigodu sve turske riječi koje su zastupljene u *Makbuli Arifu* upoređene sa rječnikom standardnoga turskog jezika *Türkçe Sözlük* u izdanju Turskoga instituta za jezik. Pretraživanje je vršeno redom idući od lekseme do lekseme a djelomično ciljano, tražeći sasvim određenu leksemu stranoga porijekla koja predstavlja semantički ekvivalent onoj što ju je Hevai upotrijebio.⁵

Prvi zaključak koji se može izvesti nakon obavljenog istraživanja je ovaj: veliki procenat, oko 90% Hevaijeve turske leksike, ovjereno je u rječniku koji mi je poslužio u istraživanju, i to upravo u istim značenjima koja daje Hevai. Nakon uvida u građu uočljiva je opća činjenica da je autor vrlo dobro vodio računa o izboru izvornih turskih riječi u tumačenju bosanskih. Ovo prije svega potvrđuju primjeri objašnjeni leksemama turskog porijekla čak i onda kada za tretirani pojam u turskom i danas uz domaću leksemu ravnopravno živi i posuđenica, što nedvojbeno svjedoči o rasprostranjenosti posuđenica unutar ovakvih semantički ekvivalentnih parova. S obzirom na to da je Hevai svoj rječnik pisao u vrijeme kad je posuđivanje leksema iz arapskog i perzijskog jezika bilo na najvišoj tački ovog procesa nakon koga grafička linija ide silazno, sa sigurnošću se može reći da je takva posuđenica postojala i u Hevaijevo vrijeme. Tako se Hevai u tumačenju našega pridjeva *bijel* opredijelio za turski pridjev *ak* a ne za onaj preuzet iz arapskog jezika, *beyaz*. U *Türkçe Sözlük* pridjev *ak* protumačen je pridjevom *beyaz*, a pridjev *beyaz* Hevaijevim *ak* što pokazuje njihovu semantičku ekvivalentnost i u savremenom turskom jeziku.⁶

⁵ Istraživanje leksike u *Makbuli Arifu* obavljeno je prema tekstu rječnika i registru riječi u monografiji Muhameda Hevaija Uskufija (Huković, Kasumović, Smailović), s. 162-188.

⁶ U ovome prilogu nije moguće detaljno ulaziti u pitanje stepena sinonimičnosti domaćih i posuđenih leksema. Prirodno je da je tokom vremena u turskom jeziku moglo doći do semantičkog raslojavanja domaće lekseme i

Sljedeći ovakav primjer je imenica *brat* za koju Hevai daje tumačenje *kardaş*, a njena perzijska istoznačnica *birader* i danas pripada standardnom turskom jeziku.

Kod prijevoda pridjeva *čist* Hevai se odlučio za tursko *ary* a, ne, naprimjer, za arapsko *temiz*, leksemu koja je i današnji standardni izraz.

Za imenicu *gost* kod Hevaija nalazimo tursku riječ *konuk* a, ne, kako bi se moglo očekivati, posuđenicu *misafir*. Poznato je da je ova arapska leksema ušla i u naš jezik u obliku *musafir*, gdje se zadržala do naših dana u supstandardu. U turskom jeziku posuđenica *misafir* i danas pripada standardnom izrazu uporedo sa turskom istoznačnicom *konuk*. Normirana je i njena izvedenica *misafirperver* jednako kao i turska istoznačnica *konuksever*, te složenica *misafirhane* koja i danas ima širu upotrebu nego njena istoznačnica *konuk evi*.

Za značenje *hitjeti* Hevai navodi glagol (*kati*) *ivmek* koji je u *Türkçe Sözlük* objašnjen složenim glagolom *acele etmek* sa arapskom imenskom leksemom *acele* i isto je tako glagol *acele etmek* objašnjen turskim *ivmek*.

Slični su ovima primjeri tumačenja imenicâ *ime*, *jezik* i *riječ*, za koje Hevai kao turske ekvivalente navodi lekseme *ad*, *dil* i *söz*. Njihove istoznačnice posuđene iz arapskog jezika *ism*, *lisan* i *kelime* i danas su široko u upotrebi kako u govornom stilu tako i u pisanom jeziku, čak lekseme *isim* i *kelime* i u jeziku lingvističke nauke.

Naša leksema *srce* protumačena je turskom *yürek*, iako se Hevai mogao odlučiti za onu arapskog porijekla *kalp* koja je danas također normirana kao i gornji primjeri. O rasprostranjenosti ove posuđenice u savremenom turskom svjedoči činjenica da ona u nekim frazeologizmima kao naprimjer *kalp hastalığı*, *kalp krizi* ili *kalpten kalbe* ni danas nije zamijenjena domaćom leksemom.

Za značenje termina *vjetar* Hevai je odabrao izvornu tursku riječ *yel* za razliku od riječi *rüzgâr* preuzete iz perzijskog jezika koja je vrlo frekventna i u savremenom turskom jeziku.

posuđene istoznačnice, o čemu nas rječnik savremenoga turskog jezika informira. Samo, bez detaljnijeg proučavanja velikog broja raznovrsnih tekstova teško je znati da li je ovakvo diferenciranje značenja postojalo i u Hevaijevo vrijeme. Stoga mi je cilj ovdje pokazati da se lekseme turskoga porijekla koje nalazimo u *Makbuli Arifu* i u rječniku savremenoga turskog jezika tumače posuđenicama iz arapskog i perzijskog jezika, kao u primjeru pridjevâ *ak* i *beyaz*.

Pažnje je vrijedno da je Hevai naš glagol *poslovati* protumačio glagolskom leksemom *işlemek*. Ovaj bi se izbor leksema iz našeg i turskog jezika mogao iz Hevaijeva rječnika u istom obliku prenijeti u savremeni bosansko-turski ili tursko-bosanski rječnik.

Kao primjeri Hevaijeva odabira vokabula iz govornog turskog jezika mogu se uzeti i oznake za rodbinske odnose *punica/punac: kaynana/kaynata*. Poznato je da još i danas njihove istoznačnice sa arapskim, odnosno perzijskim elementom *kayin valide* i *kayin peder* zvuče “otmjenije”.

Kako rječnik turskoga jezika koji mi je poslužio u ovome istraživanju, između ostalog, ima ulogu da normira odnos standardnog jezika i nestandardnog sistema kao što je narodni jezik, utvrđeno je da kod Hevaija ima jedan broj turskih leksema uz koje u rječniku savremenoga turskog jezika stoji naznaka da pripadaju narodnom jeziku. Evo tih primjera: *dim : tütün, grliti : koçmak, ljut : yavuz, pjevati : irlamak, plamen : yalin, stupa : dink, život : dirlik*.

Kao zanimljiva skupina u našem istraživanju nametnuli su se oni primjeri koje Hevai tumači također izvornom turskom leksikom, danas normiranom, a njihove arapske ili perzijske istoznačnice rječnik savremenoga turskog jezika bilježi kao natuknice s oznakom da su arhaične lekseme. Činjenica da su se ovakve posuđenice zadržale u jeziku do naših dana, makar i kao arhaične, svjedoči o njihovoj rasprostranjenoj upotrebi u prošlim stoljećima. Hevai je u svoj rječnik uvrstio izvorne turske riječi. Takvi su primjeri lekseme *grom : yildirim* (Hevai, T.S.), *saika* (T.S. arh.), *mjesec : ay* (Hevai, T.S.), *kamer* (T.S. arh.), *more : deniz* (Hevai, T.S.), *bahr* (T.S. arh.) i *derya* (T.S. arh.).⁷

U vezi sa ovima mogu se spomenuti i primjeri onih turskih leksema kod Hevaija čije su arapske i perzijske istoznačnice ne tako davno pripadale leksičkom inventaru turskoga jezika a danas su potisnute iz upotrebe. Kao primjer navešću riječ *yakin* u značenju *blizu* kako to i Hevai daje. Za ovaj je pridjev u turskom jeziku u upotrebi bila i arapska leksema *karib* o čemu svjedoče pisani izvori, ali i stariji rječnici. Tako se u tursko-turskom

⁷ Navodi se najprije leksema na našem jeziku, zatim njen turski ekvivalent u Hevaijevu rječniku sa naznakom T.S., koja označava da ista leksema prolazi i u rječniku savremenoga turskog jezika (*Türkçe Sözlük*), i najzad njen arhaični ekvivalent (arh.) koji je uveden u *Türkçe Sözlük*.

rječniku *Kâmûs-i Turkî* Šemseddina Samija iz 19. stoljeća leksema *yakin* tumači ovako: *uzak olmayan, karib* (koji nije *daleko, blizu*). Primjer pokazuje da se Šemseddin Sami poslužio istoznačnim arapskim pridjevom *karib* u tumačenju turskoga *yakin*. Hevai se u svome izboru istoznačnih leksema opredijelio za onu turskoga porijekla. Sve sam slične primjere iz *Makbuli Arifa* potražila u rječniku Šemseddina Samija i utvrdila da je Hevai redovno uzimao tursku leksemu u svoj rječnik. Evo tih primjera: za glagol *ćutati* on daje značenje *dinlemek* (Hevai, T.S.), a ovaj turski glagol Šemseddin Sami tumači opisno *işitmek üzere kulak vermek* (napregnuti uho da čuje), ali i složenim glagolom *istima etmek* sa imenskom komponentom arapskog porijekla. Za imenicu *snijeg* Hevai daje tumačenje *kar*, a Šemseddin Sami pored opisa imenice *kar* u njenom tumačenju daje i arapsku istoznačnicu *selğ*.

Hevai je u svome rječniku neke bosanske lekseme istumačio odgovarajućim turskim sintagmama. Pažnju, naime, privlači to da kod ovakvih tumačenja Hevai nije posegnuo za gramatičkim konstrukcijama složenim po modelu arapskog ili perzijskog jezika nego su to uvijek turske konstrukcije među kojima su najbrojnije participske kao, naprimjer, *blatan* : *çamura batan*, *ćaplja* : *balığı yutan*, *kotur* : *yuarlanan top*, *moma* : *yetişmiş olan kyz*, *plemenit* : *soyu sopu güzel olan*, *prorok* : *velilik satan*, *ribar* : *balığı satan*, *utonuti* : *boğulup batan*. Jedan broj sintagmi su imenske fraze koje nazivamo genitivnim vezama, naprimjer: *ćeprkati* : *tauk eşmesi*, *ćuda* (*prohtjev*) : *aş ermesi*, *lokati* : *köpek içmesi*, *nokat* : *adamin tyrnağı*, *rasol* : *lahana turşu suy*. Dva su naša glagola protumačena turskim složenim glagolima: *kusati* : *kaşık çalmak* i *mahati* : *elin(i) salamak* a imenica *kotao* cijelom rečenicom *çanak kim olsa ağaç*.⁸

Ne može se govoriti o rječniku turskog jezika koji ne bi sadržavao i lekseme arapskog i perzijskog porijekla. Tako i u bosansko-turskom rječniku Muhameda Hevaija Uskufija ima i takvih leksema. Za njih je važno istaknuti da sve imaju ovjeru u rječniku savremenoga turskog jezika

⁸ Ovdje ne ulazim u pitanje semantičke ekvivalentnosti jedinica iz dva jezika koje bi se moglo izrazito nametnuti u ovome paragrafu. Na- primjer, naš glagol *lokati* Hevai je istumačio imenskom sintagmom koju bismo na naš jezik doslovno mogli prevesti “pijenje psa, odnosno “način na koji pas pije”. Hevai je svoj rječnik pisao u stihu i za njega je metar bio važan. Stoga se može pretpostaviti da je metar odredio jedinicu koju je on izabrao, makar ona samo opisivala značenje lekseme.

koji sam konsultirala. S obzirom na upotrebnu vrijednost moguće ih je svrstati u nekoliko skupina.

U prvu skupinu spadale bi one za koje ni rječnik savremenoga turskog jezika ne nudi zamjenu u izvornoj turskoj leksici. Ove su lekseme jedina imenovanja u turskom za pojmove na koje se odnose pa je razumljivo da su zastupljene i u Hevaijevu rječniku. U ovu skupinu ulazi najveći broj arapskih i perzijskih leksema u *Makbuli Arifu*. To su: *bubanj* : *davul* (ar.); *čaša* : *kadeh* (ar.); *divlji* : *yabanî* (perz.); *hitnik* : *tez* (perz.); *hrt* : *tazy* (perz.); *javor* : *çinar* (perz.); *junak* : *levant* (perz.); *kaur* : *kafir* (ar.); *komin* : *baca* (perz.); *kosa* : *tirpan* (grčki); *luč* : *çyra* (perz.); *lješnik* : *findik* (ar.); *nedjelja* : *hafta* (perz.); *polica* : *raf* (ar.); *slavuj* : *bülbül* (perz.); *svijeća* : *mum* (perz.); *tamnica* : *zindan* (perz.); *vino* : *şarap* (ar.); *zdjela* : *saban* (ar.).⁹

Nekoliko leksema arapskog i perzijskog porijekla koje nalazimo u *Makbuli Arifu* imaju ovjeru u *Türkçe Sözlük* s naznakom da su arhaizmi. Ovdje spadaju pridjevi *bogat* : *bay* (perz.); *jedini* : *vahdetî* (ar.)¹⁰ i *zločest*

⁹ Skraćenica ar. ukazuje na arapski jezik a skraćenica perz. na perzijski. Neke od riječi u ovome paragrafu mogu se razmotriti i na sljedeći način: Hevai je bosansku riječ čaša istumačio arapskom kadeh, a turski jezik za ovaj pojam ima i leksemu bardak. Šemseddin Sami u svome rječniku *Kâmûs-i Turkî* leksemu *bardak* ovako tumači: posuda sa drškom ili bez drške /.../ koja se koristi da se pije voda, sok i drugo. U zagradi dodaje napomenu da riječ *bardak*, s obzirom na svoju etimologiju, najprije označava posudu sa drškom. Moguće je da se Hevai zbog ovoga značenja turske lekseme bardak opredijelio za arapsku kadeh. U savremenom turskom jeziku ove dvije lekseme nisu istoznačnice. Bosansku leksemu junak Hevai je istumačio perzijskom levant. Uporedila sam ovu posuđenicu sa turskom leksemom *yişit*, koja u savremenom jeziku ima značenje “snažan i srčan, junak”. No Šemseddin Sami za *yişit* daje prvo objašnjenje “odrastao mlad čovjek, mladić”, a drugo njeno objašnjenje je “snažan, hrabar”. Vjerojatno je da je leksema *yişit* u savremenom jeziku stekla upotrebu u značenju “snažan”, “hrabar”, a ovo u određenom smislu potvrđuje i to što je u rječniku savremenoga turskog jezika *Türkçe Sözlük* drugo tumačenje ove lekseme “mladić” sa naznakom da ovo značenje pripada historijskim tekstovima. Lekseme *yişit* i *levend* ne navode se kao istoznačnice ni u jednom rječniku. Najzad, za leksemu *tamnica* Hevai daje perzijsku riječ *zindan*. Danas bi se ovaj pojam mogao izraziti i leksemom *hapishane*, no ovo je složenica sastavljena kombinacijom arapske i perzijske leksičke jedinice.

¹⁰ U *Türkçe Sözlük* zabilježena je leksema *vahdet* u značenju “jedinstvo” (*birlik, teklik*).

: *nekbet* (ar.) te imenice *grad* : *hisar* (ar.), *krajina* : *serhat* (perz.+ar.) i *kuga* : *taun* (ar.).

Drugu skupinu leksema arapskog i perzijskog porijekla u *Makbuli Arifu* predstavljaju one koje su u današnjem turskom jeziku ravnopravni članovi sa odgovarajućim istoznačnicama turskoga porijekla, kako se vidi u objašnjenjima ovih posuđenica u *Türkçe Sözlük*. Kao primjer mogu se pokazati sljedeće: *briga* : *gam* (ar., Hevai i T.S.) i *kaygi*, *üzüntü* (tur. T.S.),¹¹ *jaukati* : *feryad* (perz., Hevai i T.S.) i *haykiriş*, *çyğlık* (tur. T.S.), *nakomica* : *zalim* (ar., Hevai i T.S.) i *kiyici* (tur. T.S.), *oganj* : *ateş* (perz., Hevai i T.S.) i *od* (tur. T.S.), *pitati* : *sual etmek* (ar., Hevai i T.S.) i *sormak* (tur. T.S.), *pitom* : *ehli* (ar., Hevai i T.S.) i *evcil* (tur. T.S.), *pogan* : *murdar* (ar., Hevai i T.S.) i *pis*, *kirli* (tur. T.S.), *san* : *hülya* (ar., Hevai i T.S.) i *tatly düş* (tur. T.S.), *sužanj* : *esir* (ar., Hevai i T.S.) i *tutsak*, *köle* (tur. T.S.), *vatra* : *ateş* (perz., Hevai i T.S.) i *od* (tur. T.S.). Složeni glagol *süküt etmek* kojim Hevai tumači naš glagol *mučati* nema potvrdu u *Türkçe Sözlük* u ovome punom obliku. No zabilježena je imenica *sükut* (ar.) i protumačena turskom leksemom *susma* (šutnja). Treba imati na umu da su neke od ovih turskih leksema mogle nastati deriviranjem u procesu purizma te da u Hevaijevo vrijeme i nisu mogle biti poznate.

Mali je broj arapskih ili perzijskih leksema u *Makbuli Arifu* za koje savremeni jezik ima sinonim također stranoga porijekla. Karakterističan predstavnik ove vrste je leksema *ljekar* : *hekim* (ar.) uz koju danas u turskom jeziku postoji i istoznačnica *doktor*. Evo još nekoliko ovakvih primjera: *koplje* : *mizrak* (ar.) i *cida* (mong.); *kurva žena* : *kahpe* (ar.) i *orospu* (perz.); *orah* : *koz* (perz.) i *ceviz* (ar.)

Za temu ovoga priloga važno je istaknuti da je upoređivanjem Hevaijeve turske leksike sa rječnikom savremenoga turskog jezika utvrđeno samo devet leksema turskoga ili stranog porijekla koje nemaju ovjeru u tom rječniku. Njihova ovjera, međutim postoji u rječniku Šemsedina Samija što nedvojbeno pokazuje da su one u određenom periodu pripadale leksičkom inventaru turskoga jezika. Kako primjeri pokazuju, uglavnom su to riječi koje su u savremenom načinu života

¹¹ Kod ovih primjera najprije navodim leksemu arapskog (ar.) ili perzijskog (perz.) porijekla koju daje Hevai uz oznaku da ista ta leksema prolazi i u *Türkçe Sözlük* (T.S.), a nakon toga dajem njenu istoznačnicu turskoga porijekla (tur.) koja također prolazi u *Türkçe Sözlük*.

potisnute iz upotrebe, naprimjer: *glavnja* : *öksü* (*yari yanmış odun*); *kapa* : *kelepoşa* (ovjera *kellepuş* Š.S.); *navaliti* : *yürüyüş*; *ostan* : *öşendere*; *potkovati* : *nalanmak*. Ovdje bi pripadale još dvije riječi *čtvrta* : *hamis* (ar.) i *Đurdevdan* : *Ruz-i Hidir* (perz.). U pisanim tekstovima iz prošlih stoljeća, osobito onima proznim, nazivi dana su se bilježili kako na turskom tako na perzijskom i arapskom jeziku.¹² Kako je za sve dane u sedmici Hevai dao tumačenje na turskom jeziku, nameće se zaključak da je četvrtak imenovao arapskom leksemom da bi zadovoljio zahtjeve metrike u svome stihovanom rječniku. Perzijskom sintagmom *Ruz-i Hidir* imenovan je *Đurdevdan* u izvorima iz prošlih stoljeća.

Ima jedan broj leksema koje su značajne za historijsku fonologiju zbog toga što odražavaju onovremeni izgovor, pa se njihova fonetska slika u Hevaijevu rječniku u određenoj mjeri razlikuje od one koju imaju danas. Tako je, naprimjer, glagol *obući* danas normiran u obliku *giymek* a Hevai ga bilježi kao *geymek* kako on i jeste glasio.¹³ O glasovnim promjenama koje su se razvijale u turskom jeziku podatak nam daju i glagolska leksema *pipati* : *ohşamak* (Hevai) koja danas glasi *okşamak* te imenska leksema *ručnik* : *makrama* (Hevai) koju *Türkçe Sözlük* bilježi u obliku *mahrama*. Napomenuću još neke primjere koji odražavaju općenito rasprostranjene glasovne promjene, na primjer: *disimilacija* fonema sličnih po mjestu tvorbe kao što je zamjena foneme *b* u fonemu *p* u primjeru *bukara* : *maşraba* (ar.) ovjera *maşrapa*, ili pak jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe kao što je promjena *n* u *m* ispred labijalne foneme *b*, naprimjer *obruč* : *çenber* (perz.) ovjera *çember*. U česte promjene spada metateza kao u primjeru *teljig* : *zevle* ovjera *zelve* ili pak disimilacija sonanata kao što je u primjerima *bukva* : *gülgen* ovjera *gürgen*, *toljaga* : *nobut* ovjera *lobut*. I imenicu *šipak* Hevai je zabilježio u obliku *anar* (perz.) a danas ona glasi *nar* ili u nekim krajevima *enar*.

Ovo istraživanje pokazuje da *Makbuli Arif* sadrži oblike koji odražavaju ondašnji razgovorni turski jezik. Pored osnovnoga vokabulara *Makbuli Arif* donosi poprilično veliki broj riječi koje su uzete iz životne okoline običnoga čovjeka a ne iz vokabulara obrazovanog sloja. Ovo pak može nametnuti pitanje u kojoj mjeri uopće Hevai poznavao

¹² Kao primjer za ovakvu upotrebu naziva danâ može se navesti i *Ljetopis* našega Mula Mustafe Bašeskije, ali i druge hronike.

¹³ O ovome vidjeti, naprimjer, u *Gramatici* E. Čauševića, str. 13.

književni turski jezik svoga vremena. Odgovor opet daje *Makbuli Arif*, odnosno predgovor ovoga rječnika. Ovdje pisac za sebe kaže da je više godina boravio na dvoru, da je ovdje “gledao mladiće od kojih su neki pjesnici, neki pisari a neki visoko obrazovani” (17-21 i dalje).¹⁴ Na osnovu ovih stihova možemo sa sigurnošću tvrditi da se Hevai nalazio u društvu obrazovanih ljudi. A najbolji pokazatelj da je Hevai sasvim dobro poznao književni jezik jeste leksika u stihovanom predgovoru rječniku. Iznenadujuće je različit leksički materijal kojim pisac obrazlaže razloge što su ga naveli da sastavi bosansko-turski rječnik od onoga kojem podučava korisnika rječnika. U predgovoru je obilje arapske i perzijske leksike, skoro se može reći da je zastupljena u istoj mjeri koliko i turska. Navešću samo nekoliko primjera: *dilšad* (perz., 2), *ser-efrâz* (perz., 4), *hemîše* (perz., 5), *demâdem* (perz., 12), *kevkeb* (ar., 27), *tevekkür*, *tefekür* (ar., 43), *džem etmek* (ar., 45), *mahbub*, *mergub* (ar., 48), *šuru'* (ar., 51), *džihan* (perz., 58). Ima primjera da Hevai u uvodnom dijelu koristi leksemu stranoga porijekla za pojam koji u svome rječniku tumači izvornom turskom leksemom, naprimjer: *Bog : Tanrı - Huda* (perz., 1, 52), *deset : on - deh* (perz., 28), *dvadeset : yirmi - 'išrun* (ar., 29), *ime : ad - isim* (ar., 1), *mjesec : ay - mah* (perz., 24), *prah : toz - türab* (ar., 7), *jezik : dil - lügat* (ar., 8). U predgovoru se Hevai koristio i cijelim konstrukcijama, osobito iz perzijskog jezika kao što su *šehinšâh-i džihândar* (16), *gylman-y derun* (17), *deh sal* (28), *ki üftadem derîn džennet zebirun* (30), *fil-hakîkat* (76). Ovdje je, naime, Muhamed Hevai Uskufi pokazao ne samo da poznaje književni jezik nego i da mu je vješt.

Različita leksika u Hevaijevu *Makbuli Arifu* preslikava jezičku situaciju u kojoj su se u umjetničkom izrazu obilno koristile arapske i perzijske jezičke jedinice, dok su u standardnoj komunikaciji prevladavale izvorne turske. U ovome je značaj Hevaijeva rječnika i za turski jezik.

¹⁴ Primjeri iz predgovora Hevaijeva rječnika navedeni su prema latiničnoj transliteraciji Derviša Korkuta preuzetoj u članak “Zašto je Muhamed Hevai Uskufi napisao svoj rječnik” Ismeta Smailovića u monografiji Muhameda Hevaija Uskufija str. 112-120. Brojevi pored primjera označavaju broj stiha u kojem primjer prolazi.

LITERATURA

Blau, O. (1868) *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig.

Čaušević, E. (1996) *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Develliošlu, F. (1970) *Osmanlica-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara.

Dr. Huković, M., dr. Kasumović, A., dr. Smailović, I. (1990) *Muhamed Hevai Uskufi*, Univerzal Tuzla.

Ercilasun, A. B. (1999) “*Osmanli Türkçesi*”, Osmanli - Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayinlari, Ankara, s. 391-398.

Korkut, M. D. (1942) “*Makbül-i ‘ârif (Potur-Şâhidija) Uskûfi Bosneviye*”, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, godina LIV.

Ljubović, A., Grozdanić, S. (1995) *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

Şemseddin, S. (1317) *Kamûs-i Türkî, Dersaadet*.

Škaljić, A. (1985) *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo.

Tulum, Prof. Dr. M. (1999) “*Osmanli Türkçesi*”, Osmanly - Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayinlari, Ankara, s. 421-429.

Türkçe Sözlük I-II, (1988) Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara, 1988.

Yeni Tarama Sözlüğü, (1983) Hazirlayan: Cem Dilçin, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara, 1983.

Turkish vocabulary in the dictionary of the Makbuli Arif Muhamed Hevai Uskufi

The first Turkish-Bosnian dictionary and generally the first work of this kind appeared in region of the Balkan during the Ottoman time (17th century) was a Maqbuli Arif or Potur Shahidi of Muhammed Hevai Uskufi (died 1041/1631). This work, apart, from presenting to the reader's author's work, deals with a very important topic in the field of philology of the Ottoman-Turkish language. More precisely it deals with structure of its vocabulary and inter-lingual impact within family of the oriental languages: Arabic-Persian-Osmanli Turkish.

Our Uskufi, with an excellent knowledge of those languages, followed this linguistic process from the perspective of its three key stages: structural-progression attained results in the field of lexis and renovation of the Osmanli-linguistic lexis by reducing Arabic-Persian foreign words in it. That process, as a general linguistic phenomenon, effected Osmanli-Turkish language and Bosnian as well, which lexicon has vocabulary of all three oriental languages: Arabic, Persian and Turkish. The three main languages of Islamic cultural and civilization circle.

Process of inter-lingual influence in the area of lexical interlace and enrichment started in the beginning of the 12th century, in the period between 15th -17th century reached peak of intensity and accomplishment on literary and speech level, and from the 18th to 20th century this process achieved significant results in the field of renovation by reducing Arabic-Persian borrowings from the Osmanli Turkish vocabulary.

The language of Havaiis dictionary is very clear, and the fact that in it exist 90% of terms included in the modern Turkish dictionaries, give us the right to conclude that language of Havai participated in the same percentage in modern Turkish language in which composing significantly participated our writer-linguist.

